

ПОРІВНЯЛЬНА ТИПОЛОГІЯ ВИРАЖЕННЯ ОЗНАЧЕНОСТІ / НЕОЗНАЧЕНОСТІ В НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Служинська Л. Б. Порівняльна типологія вираження означеності / неозначеності в німецькій та українській мовах. Розглянуто основні засоби вираження категорії означеності / неозначеності в німецькій мові за допомогою артикля. Увагу зосереджено на типах систем вираження детермінації у німецькій мові, де головну роль відіграє протиставлення означеного й неозначеного статусу, який виражається за допомогою означеного чи неозначеного артикля. Наведено основні семантичні функції артикля не лише в німецькій мові, а також в українській.

Ключові слова: категорія означеності / неозначеності, неозначений артикль, нульовий артикль, означений артикль.

Служинская Л. Б. Сравнительная типология выражения определенности / неопределенности в немецком и украинском языках. Рассмотрены основные средства выражения категории определенности / неопределенности в немецком языке с помощью артикля. Внимание сосредоточено на типах систем выражения детерминации в немецком языке, где главную роль играет противопоставление определенного и неопределенного статуса, который выражается с помощью определенного или неопределенного артикля. Приведены основные семантические функции артикля не только в немецком языке, а также в украинском.

Ключевые слова: категория определенности / неопределенности, неопределенный артикль, нулевой артикль, определенный артикль.

Sluzhynska L. B. Comparative Typologie of Definiteness / Indefiniteness in German and Ukrainian Languages. The main means of expression category definiteness / indefiniteness in German using article. Focus of the types of system expressions of determination in the German language, where the main role is played by the opposition of certain and uncertain status, which is expressed with a definite or indefinite article. There are presented the main semantic functions of article not only in German language, but in Ukrainian too.

Key words: category of definiteness / indefiniteness, the definite article, the indefinite article, noun without article.

Актуальність. На противагу німецькій в українській мові категорія означеності / неозначеності не має морфологічного вираження й виражається лексичними засобами. На думку М. Трубецького, у той час, як порівняльна граматики мов відомої генеалогічної групи має за мету з'ясувати походження того чи іншого явища, що спостерігається в кожній із цих мов, і, тому, виявляє діахронічний підхід, порівняльне вивчення неспоріднених мов має на меті висвітлення синхронних відношень між фактами мови в порівнянні з аналогічними відношеннями, що існують в іншій мові або в зовсім іншому контексті. Таке дослідження може бути здійснене лише з позицій синхронного аналізу [Трубецкой 1987, с. 37]. Тому відсутність граматично вираженої категорії означеності / неозначеності в українській мові не виключає можливості існування цієї категорії в мові імпліцитно, а тому ця категорія вимагає дослідження у порівнянні з німецькою мовою.

Мета статті є порівняльний аналіз засобів вираження категорії означеності та неозначеності в німецькій та українській мовах. Дана тема досліджена не повністю, що пояснюється тим, що вираження даної категорії певними засобами відсутнє в українській мові, а тому не було потреби досліджувати дану проблему окремо від німецької мови.

Об'єктом статті стала граматична категорія означеності та неозначеності як засіб позначення певного предмета.

Предмет статті – засоби вираження категорії означеності та неозначеності – експліцитні в німецькій мові та імпліцитні в українській. Проблему артикля як засобу вираження категорії означеності / неозначеності в німецькій мові досліджували Б. Кашкін, Д. Штелінг, С. Ахметова, Л. Гуренко, І. Крамський та ін.

Із позицій синхронічного аналізу можна говорити про відношення між означуванням, означенням та означеністю. Відношення означуваного до означення, без сумніву, є одним із найбільш розповсюджених синтагматичних відношень. Більшість мов мають єдиний спосіб вираження відношення між означуванням словом та означенням, і у більшості мов цей спосіб не розповсюджуються на відношення між суб'єктом і предикатом.

Поняття означеного артикля добре відоме в світі європейської культури. Але досвідчені лінгвісти знають, що „ті ж відтінки значення, які в грецькій, німецькій та англійській мовах передаються додаванням означеного артикля, в інших мовах передаються іншими засобами”

[Трубецкой 1987, с. 43]. Доречно, таким чином, використовувати термін „означена форма” (термін М. Трубецького) [Трубецкой 1987, с. 37] для всіх іменників, які набувають того відтінку значення, який мають іменники у поєднанні з означеним артиклем, і не важливо, у результаті чого утворилася ця „означена форма” – додаванням артикля чи за допомогою якогось іншого морфологічного способу.

Поняття означеності може виражатися трьома способами:

- а) синтагмою (детермінативною), утвореною даним іменником та визначеним артиклем, який розуміємо як слово;
- б) спеціальною формою аналізованого іменника (тобто сполученням основи іменника й спеціального афікса);
- с) спеціальною формою іншого слова (іменника, прикметника, дієслова), що відноситься до аналізованого іменника, тобто утворену з ним синтагму (детермінативну чи предикативну).

Іноді важко розрізнити способи А та В. Сполучення з двох слів повинно розглядатися в якості такого, якщо його члени розділені вставкою, що складається з інших слів, тоді як афікси можуть відокремлені від основи лише іншими афіксами з формальним значенням. У тих мовах Європи, де означений артикль існує як відокремлюване слово, він завжди знаходиться в препозиції. Вивчаючи неєвропейські мови, лінгвісти-європейці проявляють схильність до „тлумачення усіх зовнішніх маркерів категорії визначеності в якості артиклів, якщо вони знаходяться в препозиції, і в якості афіксів, якщо вони в постпозиції” [Трубецкой 1987, с. 39]. Очевидно, що це помилкове твердження, якого слід остерігатися. Що ж до випадку С, то слід підкреслити, що він часто об’єднується з одним із попередніх випадків.

Як і будь-яка граматична категорія, поняття категорії означеності реально існує лише в опозиції з протилежним поняттям. В усіх мовах, які нею володіють, опозиція означеності – неозначеності нейтралізується або усувається в деяких позиціях або за деяких умов, які є різними в різних мовах. Не буде, на думку М. Трубецького, перебільшенням стверджувати, що більшість випадків нейтралізації опозиції означеності – неозначеності пов’язана з функціонуванням системи синтагм – предикативних або детермінативних” [Трубецкой 1987, с. 40].

У межах детермінативної синтагми відношення складні й видозмінюються від мови до мови. Дуже часто опозиція означеності / неозначеності виявляється усуненою в означуваного, а саме в двох групах випадків: коли означення є демонстративом або коли воно є посесивом. Іменник, що уточнюється демонстративами, знаходиться поза опозицією означеності – неозначеності майже в усіх мовах. Але у старослов’янській мові, риси якої збереглися в сучасній українській мові, де поняття означеності виражалось спеціальними формами прикметника – випадок С, означеність могла відрізнитися від неозначеності навіть у сполученні із вказівним займенником. У більшості інших мов те саме має місце для субстантивів, які уточнюються присвійними займенниками, будь-якими посесивами (наприклад, у старослов’янській мові) або деякими типами посесивів (в німецькій мові – присвійні займенники й генетиви на –s, що стоять перед позначуваним словом). Але у більшості мов опозиція означеності – неозначеності існує навіть для субстантивів, що уточнюються присвійними займенниками.

Якщо означення виражене якісним прикметником, означуване слово зберігає опозицію означеності – неозначеності в усіх відомих мовах. Більше того, у деяких мовах опозицію означеності – неозначеності мають лише іменники, які уточнюються якісними прикметниками. Цей випадок стосується старослов’янської мови, де опозиція означеності – неозначеності виражалася спеціальними формами прикметника.

У сучасній українській, а може і в деяких інших слов’янських мовах, присвійні прикметники, похідні від власних імен, завжди вказують на наявність означеної особи, тоді як обороти із генетивом імені особи не містять такого відтінку. Наприклад, сполучення викладачева дочка завжди має значення „книга цього викладача”, тоді як книга викладача може з таким же успіхом мати й значення „книга цього викладача”, й „книга будь-якого викладача”. Це єдиний випадок, коли українська мова виявляє задатки опозиції між

поняттями означеності та неозначеності. При цьому варто зауважити, що мова в даному випадку йдеться про означення в детермінативній синтагмі. Таким чином, опозиція означеності / неозначеності може бути усунена в означуваного або в означенні, але вона може бути обмеженою лише означуванням або тільки означенням. На думку лінгвістів, було б корисним дослідити ці можливості в контексті усієї граматичної системи кожної з мов [Трубецкой 1987, с. 43].

Відсутність формального неозначеного артикля, рівно як і означеного артикля, не заважає скритій граматиці української мови виражати, причому досить експліцитно, універсальну категорію означеності / неозначеності. Основне питання, скоріш за все полягає, в принципах класифікації граматичних засобів: які з них вважати власне граматичними, а які ні. Деякі дослідники говорять про наявність „супрасегментного” артикля в українській мові [Жовтобрюх 1984, с. 255].

Можна виділити кілька шляхів вираження означеності / неозначеності в українській мові:

- 1) вираження означеності / неозначеності за допомогою займенників;
- 2) вираження означеності / неозначеності за допомогою прикметників.

Займенники можуть виражати в українській мові означеність / неозначеність, а саме, вказівні та неозначені групи займенників, які здатні безпосередньо виражати категорію означеності та неозначеності. Так, вказівні займенники *той, цей, такий* тощо виділяють предмет, особу явище з-поміж інших споріднених [Гуренко 1978, с. 203]. У цьому плані українська мова близька до неспорідненої німецької мови, де категорія означеності виражається означеними артиклями *der, die, das*, що в свою чергу походить від вказівного займенника *dieser, diese, dieses*, що перекладається як «цей», «ця» «це». У цьому випадку простежуємо спорідненість неспоріднених генеалогічно мов. При перекладі українською мовою німецькому іменнику із означеним артиклем відповідатиме іменник із вказівним займенником *цей, той*. Наприклад:

Ich habe das Buch. – *Я маю цю книжку.*

Sie sind der Mensch, den wir suchen. – *Ви та людина, яку ми шукаємо.*

Неозначені займенник *дехто, дещо, хтось, якийсь, чийсь, будь-який* тощо в українській мові вказують на існуючі, але невідомі, неозначені особи чи предмети та їх якості, властивості, ознаки. Тому вони виражають неозначеність, що в німецькій мові позначається неозначеним артиклем або його відсутністю – нульовим артиклем. Значення неозначеного займенника у контексті не конкретизується, не розкривається. Але під час перекладу, особливо з української мови, слід враховувати той факт, що не завжди неозначеному займеннику в українській мові відповідатиме іменник із неозначеним артиклем в німецькій. Неозначені займенники можуть перекладатися як неозначені німецькі відповідники. У цьому випадку бачимо тотожність значення, але різне морфологічне оформлення категорії означеності / неозначеності. Наприклад: *Я не нездужаю, нівроку, а щось такеє бачить око, і серце жде чогось* (Тарас Шевченко).

Між українськими мовознавцями немає єдиного погляду щодо віднесення згаданих слів до морфологічного класу. Так, М. Доленко, І. Пацюк, М. Жовтобрюх відносять їх до певних розрядів займенників. Це традиційний погляд на природу займенника. Інші лінгвісти – О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський мають дещо іншу думку з цього приводу. На їхню думку, за синтаксичною функцією займенникові слова *хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, дехто* та ін. відносяться до класу іменників [Безпояско 1993, с. 17]. Їх роль у мовному вжиткові своєрідна. Займенникові іменники не містять конкретної назви предмета, а тільки в контексті мають споріднену з власне іменниками категоріальну предметність, поза контекстом вони не зрозумілі мовцям. Тому можна сказати, що, якщо неозначені займенники навіть не виділяють в окремий граматичний клас, вони все одно є показником категорії неозначеності, адже ці слова передають неконкретизоване, узагальнене значення, що мають в німецькій мові іменники з неозначеним артиклем [Доленко 1987, с. 351]. Вказівні ж займенники *цей, той, такий, якийсь, деякий* тощо, О. Безпояско, К. Городенська,

В. Русанівський, які є прихильниками вчення І. Вихованця, відносять до категорії прикметників. На їхню думку, ці слова, однак позбавлені семантичної конкретності, бо змістову ознаку можуть передавати лише в контексті. Вони виявляють відповідний ступінь семантичної співвіднесеності з прикметниками, оскільки здатні певною мірою відтворити особливості предмета, названого супроводжувальним іменником [Безпояско 1993, с. 99].

Вказівні займенники *той, цей, такий*, маючи високий ступінь абстрактності, заміщують прикметникові форми широкого семантичного діапазону, безвідносно до їх змісту. Наприклад: „*Ой, лишенько! Як той бідний Василько проб'ється додому в таку неgodу*” (М. Коцюбинський).

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Категорія означеності та неозначеності характерна для більшості мов. Вона може виражатися як експліцитно, як наприклад в німецькій мові – за допомогою означеного та неозначеного артиклів, так і імпліцитно. Такою категорією виступає категорія означеності та неозначеності в українській мові, де немає спеціальних морфологічних форм вираження цієї категорії. Важливо враховувати відмінності вираження категорії означеності / неозначеності в німецькій та українській мовах під час перекладу, щоб точно передати відтінки лексичного значення тексту, що підлягає перекладу.

В німецькій мові категорія означеності / неозначеності є відкритою й виражається регулярно за допомогою вибору означеного або неозначеного артикля. На основі існування граматичної категорії означеності / неозначеності можна зробити висновок, що уявлення про означеність є важливим елементом картини світу для носіїв німецької мови. В німецькій мові традиційним засобом вираження означеності та неозначеності є артикль – означений чи неозначений. У роботі розглядаються різні погляди дослідників на природу артикля, його значення та кількість, основні випадки вживання. Окрім означеного та неозначеного артиклів в німецькій мові категорія означеності / неозначеності може виражатися різними формами займенників. Цей тип вираження граматичної категорії ми відносимо до периферії вираження означеності / неозначеності.

Хоча в українській мові категорія означеності та неозначеності має імпліцитний характер й виражається лексичними значеннями, слід розглядати цю категорію з точки зору порівняльного аналізу. На основі порівняльного аналізу категорії означеності та неозначеності в німецькій та українській мовах виявляються спільні риси в неспоріднених генеалогічно мовах.

Усі нюанси вираження означеності та неозначеності в німецькій та українській мовах слід враховувати при перекладі з однієї мови на іншу з метою передачі відтінків лексичного й граматичного значення мови, що перекладається.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія: Підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Гуренко Л. И. Неопределенный артикль – маркер единичной расчлененности значения существительного под влиянием контекста // АКД. – Одесса, 1978. – 203 с.
3. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. М. Т. Доленко, І. І. Пацюк, А. Г. Кашук. – К.: Вища шк., 1987. – 351 с.
4. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К.: Наук. шк., 1984. – 255 с.
5. Трубецкой Н. С. Отношение между определяемым, определением и определенностью // Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 37-43.